

Haderslevmønterne 1591-1593

Et forsvarsskrift for enkedronning Sofie

Det er almindelig kendt fra Christian 4 litteraturen, at Christian 4's mor enkedronning Sofie lå i bitter strid med rigsrådet under Christian 4's mindreårighed fra 1588 til 1596. Wilcke (12) har givet en beskrivelse af et sammenstød mellem enkedronningen og rigsrådet i 1592.

Dette sammenstød var begrundet i, at enkedronningen – i sin egenskab af formynder for Christian 4 i hertugdømmerne – fuldt lovligt var begyndt at slå nogen guldmønt i Haderslev (se figur 1). Sammenstødet mellem rigsrådet og enkedronningen reflekteres i mønternes udseende, eftersom enkedronningen til dels retter sig efter rigsrådet.

Hvorvidt denne ændring af mønterne egentlig var påkrævet – set ud fra et objektivi synspunkt – er diskutabelt, og jeg vil her give nogle argumenter for, at enkedronningen ikke havde behøvet at ændre mønterne.

Af Anders Harck

Figur 1. Dobbelt portugalsøer fra Haderslev.

Figur 2. Speciedaler fra Frederik II. Bemærk våbenskjoldet med Oldenburg og Delmenhorst i centralskjoldet.

De faktiske kendsgerninger.

De mønter, som enkedronningen har slået i Haderslev (Hede 1-8), er i dag overordentlig sjældne, men vi kender dog nok alle eller i hvert tilfælde de fleste typer, og vi kender mønter fra både før og efter rigsrådets sammenstød med enkedronningen.

Mønterne bærer kongens navn som udvalgt konge af Danmark (*electus rex*), og med denne begrundelse mener rigsrådet at have myndighed til at kræve sit syn på mønterne respekteret.

Rigsrådet anker over tre punkter i mønternes præg:

1. I det på bagsiden fremstillede rigsvåben er enten ditmarskens rytter eller slesvigs løver placeret i centralskjoldet. Efter rigsrådets opfattelse burde delmenhorsts kors og oldenborgs to bjælker være placeret i centralskjoldet, idet denne placering var brugt i Frederik 2's tid (sml. figur 1 og 2).
2. I kongens titel er der byttet om på folkeslagene *Wandalorum* og *Gothorum*. Dette kunne efter rådets mening blive fortolket som en provokation mod Sverige, idet titlen kom til at ligne den svenske konges titel, og fra syvårskrigen havde man jo bitre erfaringer med, hvad de tre kroner i det danske rigsvåben havde medført.
3. På de ungerske gylden (Hede 8) er kongen gengivet med krone på hovedet til trods for, at han endnu kun var udvalgt og ikke kronet.

Anken over disse punkter bliver i nogen grad taget til efterretning af enkedronningen, idet mønterne ændres i overensstemmelse med ønskerne fra de to første ankepunkter, men kronen fjernes ikke fra portrættet på de ungerske gylden. Ændringen må være gennemført meget hurtigt, idet der på et stempel tydeligt ses en rettelse af rigsvåbnet. Ditmarskens rytter er godt nok placeret i nederste højre (set fra beskueren) felt, men det ses tydeligt, at delmenhorsts kors har været indgraveret på denne plads (se figur 3).

Ændringen i 1592 giver to i mønthistorisk henseende meget klart adskilte møntserier fra Haderslev.

1. Mønter med *Gothorum* før *Wandalorum* og centralskjold med ditmarskens rytter eller slesvigs løver. Disse mønter er slået før det omtalte sammenstød i maj 1592.
2. Mønter med *Wandalorum* før *Gothorum* og centralskjold delt i en venstre halvdel med oldenborgs bjæl-

Figur 3. Staniolaftryk af portugalløser fra Haderslev. I nederste højre felt ses Ditmarsken, men der ses tydelige rester af korset fra Delmenhorst.

ker og en højre halvdel med delmenhorsts kors (højre/venstre er set fra beskueren).

Selvom mønterne er så sjældne, at de ikke har den store betydning i samlermæssig sammenhæng, mener jeg, at et katalog over mønterne bør afspejle de historiske begivenheder. Jeg vil derfor præsentere et specialkatalog over mønterne fra Haderslev, og her vil opdelingen primært reflektere de historiske begivenheder, som virkelig giver årsag til ændringer i møntbilledet. Variationer i skjoldform og skjoldets placering helt inden for omskriften eller dets placering helt til randen af mønten vil blive tillagt mindre vægt på linje med nogle variationer som end ikke er nævnt i de eksisterende kataloger. Når kataloget opbygges efter sådanne principper, vil det efter min mening blive mere interessant læsning. Det vil så ikke blot være en form for afkrydsningsliste, som kun har det ellers meget vigtige formål at skabe overblik. Hvis opdelingen primært baseres på historiske begivenheder, bliver der mere sammenhæng med den øvrige litteratur om den berørte tidsalder.

Katalogdel

Som nævnt vil jeg som væsentligste opdelingsgrundlag bruge den historiske kendsgerning, at mønternes præg er ændret på grund af rigsrådets anker.

Haderslevmønterne falder derfor i to serier. For hver type er det relevante Hede-nummer angivet, og de anførte S-numre refererer til Schou.

Serie 1. Ditmarskens eller slesvigs våben i centralskjoldet og GOT WAN i omskriften.

1. Dobbelt Portugalløser. (Hede 4) 1592 S.1

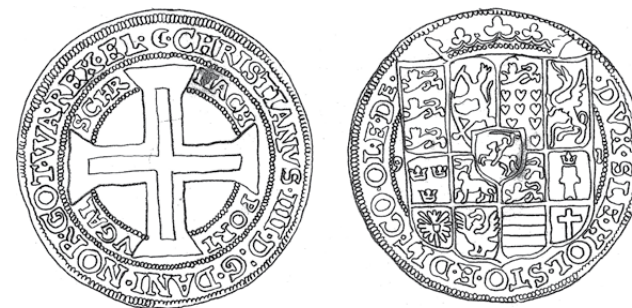
2. Portugaløser.

- 2.1 På forsiden bryder korset indre omskrift, og der er buer mellem korsets arme. (Hede 1) 1591 S.1-4
- 2.2 På forsiden bryder korset indre omskrift, men der er ingen buer. (Hede 1) 1591 S.5 1592 S.2
- 2.3 På forsiden er korset inden for begge omskrifter. (Hede 5A) 1592 S.3. Sølvafslag 1592 S.3a

3. Halv Portugaløser.

- 3.1 På forsiden bryder korset indre omskrift, og der er buer mellem korsets arme. (Hede 2) 1592 S.5
- 3.2 På forsiden bryder korset indre omskrift, men der er ingen buer. (Hede 2) 1591 S.6

4. Kvant Portugaløser. (Hede 3)

- På forsiden bryder korset indre omskrift. 1592 S.7

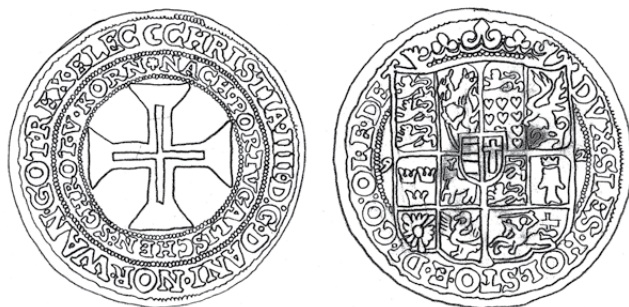

5. Ungersk Gylden.

- 5.1 På bagsiden er skjoldet inden for omskriften. (Hede 8A) 1591 S.7
- 5.2 På bagsiden er skjoldet til randen for neden. (Hede 8A) 1592 S.10-11

Serie 2. Oldenborgs og Delmenhorsts våbner i central-skjoldet og WAN GOT i omskriften.

6. Portugaløser. (Hede 5B) 1592 S.4

7. Halv Portugaløser.

7.1 Møntens diameter 41 mm.
(Hede 6) 1592 S.6 1593 S.1

7.2 Møntens diameter 36 mm. (Hede -) 1592 S.
(Jeg har kun oplysninger om denne mønt via Siegs møntkatalog. Jeg antager, at møntens præg er som nedenstående type 8.2.)

8. Kwart Portugaløser.

8.1 Møntens diameter 29 mm. (Hede 7A) 1592 S.9

8.2 Møntens diameter 36 mm. (Hede 7B) 1592 S.8
1593 S.2

9. Ungersk Gylden. (Hede 8B) 1593 S.3-4

De mere spekulative aspekter

Ifølge Wilcke er de tre ankepunkter kun et påskud til at klage over noget underliggende, som ikke direkte kunne forsvares ud fra et juridisk synspunkt. Wilcke anfører her to underliggende hypoteser.

Den første er, som det altid er tilfældet hos Wilcke, en hypotese om, at rigsrådet frygter, at mønternes eventuelle underlødighed skal være den fremtidige konges og danmarks reputation til skade. Denne hypotese bygger på et svar fra enkedronningen, hvor hun uden grund i klagepunkterne erklærer sig villig til at lade mønterne undersøge ved en probation. Hvorvidt en sådan probation ville have ført til mønternes devaluering er uvidst, men Wilcke

Figur 4. Eksempler på rigsvåbnet organiseret med hovedvåbnet i centrum og de øvrige i en krans. A: Stik fra ca. 1608. B: Kirkeportalen fra Frederiksborg (foto TJH). C: Dekoration over porten i det store indgangstårn på Frederiksborg (foto TJH). D: Speciedaler 1609.

antyder selv det usandsynlige i dette, idet han nævner, at det var normalt for alle fyrster at slå underlødige mønt, og endelig kendes lødigheden af Haderslevmønterne ikke.

Den anden hypotese er, at rigsrådet slet og ret er utilfreds med, at enkedronningen overhovedet lader slå mønt. Dette kunne jo politisk føre til en stærkere markering af hertugdømmerne på bekostning af kongeriget, og frem for alt kunne det styrke kongen på rigsrådets bekostning.

Personligt hælder jeg mest til den anden hypotese med den klare begrundelse, at rigsrådet ikke klager over, at mønterne er underlødige. Desuden forekommer klagerne også lidt for ubetydelige til at bringe sagen helt frem til et direkte sammenstød mellem parterne. De nævnte forhold kunne vel være behandlet mere diskret, hvis indholdet af ankepunkterne virkelig var det, sagen drejede sig om.

Den megen blæst omkring emnet, som på glimrende vis fremgår af Wilckes beskrivelse, tyder i høj grad på, at parterne er hidsige og ønsker at genere hinanden, hvis det er muligt. Ved en sådan chikane er det bedre med nogle vage kritikpunkter, som ikke behøver efterprøves med deraf følgende stillingtagen fra andre myndigheder. Kritikpunkternes karakter peger således mere på Wilckes anden hypotese.

Med hensyn til den første anke vil jeg påvise, at den nok er helt uden hold i virkeligheden, og derfor kun kan opfattes som påskud fra rigsrådet til en klage. Allerede det faktum, at der senere i Christian 4's regeringstid kendes en ikke særlig omtalt men alvorlig heraldisk fejl på mønter fra Glyckstad, viser, at klagen er skudt over målet og nok dækker over noget andet. I sagen fra Glyckstad er der tale om en decideret fejl i det danske hovedvåbens fremstilling, idet speciemønt fra glyckstad i perioden 1623 til 1627 har et våben, hvor løverne vender forkert (se nærmere 3). Denne helt oplagte fejl har ikke ført til sager, som er efterladt til eftertiden.

Et forsvar for enkedronningens store rigsvåben med ditmarskens rytter i centralskjoldet

Gennem tiderne har det store rigsvåben selvsagt haft mange fremstillinger idet de områder, som regenten beherskede, har varieret. Dette fører selvfølgelig til et forskelligt udvalg af skjolde i rigsvåbnet.

Derudover kan det konstateres, at de enkelte våben ikke altid placeres i samme orden, selvom rigsvåbnet er

sammensat af de samme våben. Ved valg af fremstilling er der således mange eksempler på, at der er en frihed til at vælge placeringen af de enkelte provinseres våben. Wilcke skriver, at enkedronningen – i forbindelse med rigsrådets klage over hendes repræsentation af våbnet – har forsvaret sig med, at der findes eksempler på, at hendes princip i fremstillingen af rigsvåbnet har været anvendt tidligere. Dette har Wilcke fundet bekræftet, idet et træsnit af Christian 3 og Dronning Dorothea også viser et våben med ditmarskens rytter i centralskjoldet samt oldenburg og delmenhorst i nederste højre hjørne.

Jeg har gennemgået min Christian 4-litteratur (1, 6, 7, 8, 9, 11) med henblik på at finde afbildninger af det store rigsvåben på kobberstik, malerier eller bygninger fra Christian 4's tid. Her er der jo så tale om fremstillinger med de samme provinsvåben, som findes på enkedronning Sofie's mønter.

Den hyppigste fremstilling af det store rigsvåben er nok – ligesom for mønterne – et centralt skjold med det danske hovedvåben (de tre løver) omgivet af en krans af mindre skjolde med alle provinserne (se figur 4). Denne fremstilling af det store rigsvåben (eller en sjældnere form, hvor det danske hovedvåben blot er det øverste – første – i kransen, se figur 5) har jeg ikke set fra de tidlige år af Christian 4's regeringsperiode.

Udover typerne med våbnene i en krans har jeg så fundet de to fremstillinger, som er på tale ved sammenstødet i 1592. Den af rigsrådet ønskede fremstilling findes på nogle enkeltstående mønter fra 1590 (prinsedaleren, Hede 43), 1597 (bryllupsspecie, Hede 46 og 47), 1600 (dobbeltspecie, Hede 47) og en enkelt ungarsk gylden fra 1607-8, Hede 17. Udenfor møntverdenen har jeg ved min gennemgang af nævnte litteratur kun fundet denne repræsentation i et enkelt tilfælde (se figur 6). Dette er på en dug, som er vævet på silkeværket i 1621. En indgangsportal på badstuen ved Frederiksborg har også denne fremstilling af rigsvåbnet (se figur 7), men her er der tale om en portal fra Frederik II's tid (1580).

Den fremstilling af rigsvåbnet, som er benyttet på de tidlige Haderslevmønter, findes ikke på senere mønter, men udenfor møntverdenen er denne fremstilling fundet i en del tilfælde fra Christian 4's senere år (se figur 8-11). Endelig bør det nævnes, at der på mønter optræder en fremstilling, som minder om den af rigsrådet ønskede

Figur 5. Portal fra Trefoldighedskirken i Kristiansstad, Skåne. Foto: Väsk/Galleri/15, GNU

Figur 6. Detalje af dug fra silkevæveriet dateret 1621, nu i Moskva.

Figur 7. Portal fra badstuehuset ved Frederiksborg (1580). Foto TJH

Figur 8. Christian IV slår adelsmand til ridder. Stik. Bemærk heroldernes våbenkapper med Ditmarsken i centralskjoldet.

Figur 9. Detalje af Maleri af "Christian IV som fredsmægler" (1643). Rigsvåbnet, der svæver centralt, har Enkedronningens udformning.

Figur 10. Christian IV til hest. Stik. Ca. 1626. Bemærk skjoldet øverst til højre.

Figur 11. Detalje fra portræet af Christian IV. Stik ca. 1630. Bemærk skjoldet.

(hede 49, 50, 51, 52 og 63. se figur 12). Her er det danske hovedvåben placeret i midterskjoldet, medens oldenburg og delmenhorst er presset ud på hver side.

Tilsvarende findes en fremstilling, som minder om enkedronningens (Hede 66, se figur 13), idet hovedvåbnet er centralt, men oldenburg og delmenhorst er rykket ned i de nederste felter. Som det fremgår er der en ret stor variation i udformningen af det store rigsvåben, og den af enkedronningen valgte er rigt repræsenteret på et senere tidspunkt. Rigsrådets klage vedrørende dette punkt hviler altså på et spinkelt grundlag.

Udviklingen set i fugleperspektiv

Ser vi på det samlede tidsforløb af de forskellige repræsentationer starter serien med rigsrådets (Frederik II's) fremstilling på prinsedaleren fra 1590. Derefter kommer

Haderslevmønterne med deres variation på grund af det omtalte sammenstød i 1592.

Herefter kommer mønterne med den af rigsrådet ønskede repræsentation (mønterne fra 1597 og 1600). I 1603 til 1607 kommer så repræsentationen med hovedvåbnet i centralskjoldet (figur 12) uden dog at flytte oldenburg og delmenhorst ned til de nederste felter. Fra 1607-8 kommer så også den ungerske gylden med rigsrådets fremstilling. Fra 1608 eller 1609 og i resten af Christian 4 tiden bliver repræsentationen med våbnene i en krans dominerende, men jeg finder altså et enkelt eksempel på rigsrådets fremstilling så sent som 1621 (se figur 6).

Først i 1624 kommer piastren (figur 13), hvor oldenburg og delmenhorst er rykket ned til de nedre felter. Fra de senere år (ca. 1620 – 1648) finder jeg ret hyppigt (udenfor mønternes verden) den af enkedronningen valgte fremstilling. Rigsrådets fremstilling synes – efter det materiale jeg har set – at være helt forsvundet.

Relation til mine tidligere observationer

Jeg har tidligere gennemgået de forskellige fremstillinger af rigsvåbnet på mønter fra Christian 4 (se litt. 2). Her har jeg brugt de forskellige fremstillinger som argument for en tidsfæstelse af mønter uden årstal, idet de forskellige fremstillinger synes at være knyttet til bestemte tidsperioder. Observationerne i nærværende studie synes at bekræfte hypotesen om, at våbnets fremstilling er nogenlunde knyttet til bestemte tidsperioder.

Nu bliver det så ekstra interessant, at det af rigsrådet ønskede våben på mønterne er begrænset til den meget korte periode omkring kongens kroning og iøvrigt synes meget sparsomt repræsenteret (kun en observation fra 1621). I min behandling af Christian 4's navnetræk (se litt. 4) har jeg foreslået, at der har været en magtkamp mellem Christian 4 og rigsrådet, idet Christian 4 synes at have ønsket sit navnetræk skrevet som Chr. IIII, medens rigsrådet har ønsket Chr 4. Jeg har foreslået, at denne magtkamp har sit udspring i et ønske fra Christian 4 om at respektere sin moders valg af navnetræk, idet mønterne fra Haderslev netop også bærer navnetrækket Chr. IIII. Ved min gennemgang af litteraturen med henblik på at finde det store rigsvåben kommer jeg nu til en lignende hypotese, idet jeg faktisk finder enkedronning Sofie's fremstilling af

Figur 12. Breddaler fra Hans Flemming (ca 1607). Hovedvåbnet centralt - Oldenburg og Delmenhorst presset ud til siden af centralskjoldet.

Figur 13. Piaster fra 1624. Hovedvåbnet centralt - Oldenburg og Delmenhorst fornedet.

Figur 14. Ungersk gylden 1607-8. Bemærk at Gother og Tre Kroner har byttet plads.

rigsvåbnet gentaget ganske hyppigt, medens den af rigsrådet ønskede fremstilling synes meget sjælden. På mønterne er det kun fra tiden, hvor kongen enten ikke har haft myndighed, eller hvor han endnu har været noget kuert af rigsrådet, at rigsrådets fremstilling af det store rigsvåben kan findes. Her bør det nævnes, at den seneste af disse mønter – ungersk gylden 1607 fra Hans Flemming i helsingør (Hede 17) – optræder i to varianter, hvor netop et par af provinsvåbnene er ombyttet på den ene variant (sml figur 14 og 2). Det tyder på, at Hans Flemming, som netop i 1607 er kommen fra Holland og starter sin møntvirksomhed, er usikker på våbnet og har brugt tidligere mønter som forlæg, og der har så sneget sig en fejl ind på et enkelt stempel. Hans store breddaler (se figur 12) er også et eksempel på en sidste anvendelse af en repræsentation af det store rigsvåben (se litt. 2). Det synes altså som om disse sene eksempler på de nævnte repræsentationer, blot er at betragte som kopier fra tidligere mønter.

Hvis vi på denne måde ser bort fra H. Flemmings mønter er rigsrådets repræsentation af det store rigsvåben begrænset til sølle to møntstempler: 1. prinsedaleren fra 1590 (Hede 43) og 2. bryllupsspecien fra 1597 (Hede 46 og 47). Dobbeltspecien fra 1600 genbruger blot stemplet fra 1597. Med denne reduktion af materialet er ovenstående udsagn om tidsbegrænsningen, der gælder for rigsrådets repræsentation af våbnet, meget påfaldende.

Mulig konklusion

Det faktiske materiale viser tydeligt, at rigsrådets klage over fremstillingen af det store rigsvåben ikke rigtig har noget på sig. Enkedronningen har altså på dette punkt blot givet efter for rådets krav, og det kan fortolkes som en handling i det håb at få fred for rådets angreb. Hendes forsvar, hvor hun uden angivelig grund er villig til at lade mønten probere, kan ligeledes tages som et tegn på, at hun er træt af evindeligt kævl.

Jeg er derfor af den opfattelse, at rigsrådet er den mest aggressive part i den foreliggende strid. Dette bekræftes også ved læsning af Steffen Heibergs tolkning af begivenhedernes gang i perioden frem til Christian 4's kroning.

Litteratur

1. Dirckinck-Holmfeld G. (2006): Christian 4's København. Politikens Forlag
2. Harck A. (2000): Christian 4's portrætter. Numismatisk Rapport 64.
3. Harck A. (2003): Christian IV's tidlige Glyckstadspecier. Numismatisk Rapport77.
4. Harck A. (2005): Variationen i Christian IVs navnetræk. Numismatisk Rapport83.
5. Hede H. (1964): Danmarks og Norges Mønter. Dansk Numismatisk Forening.
6. Heiberg S. (2006): Christian 4 – en europæisk statsmand. Gyldendal (2. udg.)
7. Heiberg S. (2006): Christian 4 og Frederiksborg Aschehoug
8. Hein J. m. fl. (2006): Christian 4 og Rosenborg. Rosenborg
9. Mikkelsen B. : Christian IV – A pictorial biography. Nord. Forl. for Vidensk. og Teknik.
10. Schou H.H. (1926): Beskrivelse af danske og norske mønter 1448-1923 København.
11. Scocozza B. (2006): Christian 4. Politikens Forlag (2. udgave).
12. Wilcke J. (1924): Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III. Numis. For. Medl. blad.